

УДК 904(=512.143)(477.75):351.853

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ КРИМУ (XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

Молочко Є. В.

*Центр пам'яткознавства НАН України та
Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, м. Київ, Україна
E-mail: jane557@mail.ru*

Важливе дослідницьке та практичне значення в контексті відродження національної культури України має вивчення особливостей різноманітного досвіду популяризації пам'яток історії та культури Криму за дорядянських часів. Завдяки залученню різноманітної джерельної бази можливо надати об'єктивну оцінку творчої спадщини краєзнавців-популяризаторів. На основі комплексного вивчення й аналізу широкого спектра архівних та опублікованих джерел відтворюється цілісна картина розвитку пам'яткоохоронної діяльності в Криму впродовж XIX – початку XX ст.

Ключові слова: пам'яткознавство, культурна спадщина, Крим, популяризація.

У незалежній Україні об'єктивно все більше уваги приділяється питанням відновлення історичної пам'яті. В умовах, коли завдання збереження культурної спадщини набувають особливої важливості, актуальним стає досвід наших попередників у розширенні форм пам'яткоохоронної роботи. За дорядянських часів у Криму, який є музеєм просто неба, був накопичений значний унікальний досвід вивчення й охорони пам'яток історії та культури засобом їх популяризації. Саме ця форма пам'яткоохоронної діяльності, яка охоплює опис об'єктів культурної спадщини, розповсюдження інформації про них, заохочення до їхнього подальшого вивчення, робила пам'ятки відомими, ставила їх у центр туристичних відвідувань. Це стало першою ланкою вивчення пам'яток.

Наявність різноманітних джерел дозволяє комплексно підійти до аналізу популяризації пам'яток історії та культури Криму як форми їх вивчення й охорони в XIX – на початку XX ст. За формою документів джерела репрезентовано різноманітними опублікованими та рукописними матеріалами – описами екскурсій та путівниками; джерелами особового походження (спогади, некрологи, міжособистісна комунікація – епістолярій); діловодною документацією (статути, звіти громадських організацій); періодичною пресою. Більшість з опублікованих робіт і документів зберігається у фондах державних архівів і музеїв України та Російської Федерації.

За формою документів архівна джерельна база представлена рукописами краєзнавців і бібліографічними зібраннями, а також джерелами особового походження. У фондах архівів України та Російської Федерації виявленні рукописи праць кримознавців-популяризаторів і документи з історії організації вивчення й охорони пам'яток у Криму.

Основою джерельної бази є опублікований та рукописний набір краєзнавців, присвячений популяризації, вивченню й охороні пам'яток історії та культури Криму

в аналізований період. За формою викладу, науковим рівнем, жанровими особливостями й метою видання ці студії поділено на дві групи: науково-популярні нариси (В. Х. Кондаракі та Є. Л. Марков) і путівники.

Найбільш значною групою джерел є науково-популярні публікації, де охарактеризовано культурна спадщина Криму. Роботи кримознавців-популяризаторів цієї спадщини - джерела, що містять інформацію про історію вивчення, реставрації, стан окремих пам'яток археології, архітектури, історії. Ці публікації, а також виявлені рукописи дозволяють виділити характерні напрями діяльності краєзнавців, які стосувалися збереження культурної спадщини за допомогою її популяризації.

У зв'язку з цим найбільший інтерес представляють праці В. Х. Кондаракі [1–3] та Є. Л. Маркова [4–7], які створили змістовні й досить точні описи пам'яток Криму. В їхніх працях відсутні посилання на архівні матеріали, нерідко трапляються фактологічні помилки (наприклад, В. Х. Кондаракі опирається, як правило, на легенди Криму). Об'єктами дослідження виступали різні сюжети з історії Криму та його культурна спадщина. Проте в той час були відсутні фундаментальні наукові дослідження з історії краю. Тому саме на основі науково-популярних праць В. Х. Кондаракі та Є. Л. Маркова склалися в подальшому перші узагальнені уявлення про пам'ятки історії та культури Кримського півострову. У цих працях акцент зроблений на опис старожитностей. Залучення науково-популярних публікацій надає можливості дослідити форми роботи краєзнавців, визначити їх внесок у подальше вивчення й охорону пам'яток за допомогою їх популяризації серед широких верств населення.

Оригінальну та специфічну групу бібліографічних джерел становлять путівники, які можна розділити на кілька груп: 1) довідники про пам'ятки історії та культури півострову загалом і окремих його частин; 2) про пам'ятки окремих міст; 3) путівники довідкового (побутового) характеру; 4) путівники православними святинами (скити й монастирі); 5) бальнеологічні путівники (де відсутня інформація про культурну спадщину).

Значний корпус матеріалів із вивчення й охорони пам'яток історії та культури Криму містять путівники, складені відомими кримознавцями й збереженими в рукописному варіанті в архівних фондах. У особовому фонді П. І. Кьоппена (ф. 30) в Санкт-Петербурзькій філії архіву Російської академії наук зберігаються неопубліковані (здебільшого) кримознавчі матеріали досліджень академіка. Знайомство з цими документами дозволить почерпнути відомості про роботу вченого над путівником по Криму, який не був опублікований. Зберігся рукописний варіант фрагмента цієї роботи [8]. У особовому фонді «Бертъє-Делагард Олександр Львович» КРУ «Центральний музей Тавриди» представлено рукописний матеріал, підготований краєзнавцем для його путівника південно-східним районом Кримського півострова [9]. З матеріалів Архіву Російського географічного товариства – розряду 39 «Таврійська губернія» – залучений рукопис неопублікованого путівника, складеного Степаном Івановичем Верєбрюсовим і Яковом Дмитровичем Граховим [10].

Путівники – це одна з форм популяризації пам'яток Криму. Особливістю цього виду книжкової продукції є подання матеріалів, дібраних залежно від інтересів їх потенційних читачів. Автори путівників знайомилися зі спеціальною кримознавчою

літературою й уміщали у своїх працях загальні довідки, отримані з даних робіт. Довідники були орієнтовані на залучення туристів і тих, хто відпочиває, за допомогою ознайомлення їх із багатою й унікальною культурною спадщиною півострова. Крім цього, вони містили інформацію про природно-географічні умови, етнографічні особливості народів, перспективи розвитку регіону, а також статистичні матеріали про чисельність населення.

Дана група джерел носить об'єктивний характер, забезпечена ілюстративним матеріалом, надає в більшості текстів достовірні відомості про стан пам'яток краю в дорадянський період. Систематизація цих довідкових видань уможливила виявлення багатого за змістом корпусу відомостей про діяльність наукових товариств у галузі організації охорони культурної спадщини Криму, поширення накопичених фахівцями розширених пам'яткознавчих знань.

Значний обсяг інформації з досліджуваної проблеми містять офіційно-діловодні документи, серед яких виділяються статuti й звіти клубів і наукових товариств: Кримського гірського клубу (з 1905 р. – Кримсько-Кавказького гірського клубу) та Кримського товариства дослідників і любителів природи, організованих у ХІХ – на початку ХХ ст. Їх діяльність відображена в річних і екскурсійних звітах; у статутах закріплені принципи їх роботи. Названі документи публікувалися в періодичних виданнях товариств.

В основу статутів товариств [11–15] були покладені аналоги європейських альпійських клубів. У подальшому виходили нові варіанти статутів, у які вносилися зміни, продиктовані постійним розширенням сфер діяльності (серед яких чільне місце займали популяризація, вивчення й охорона пам'яток історії та культури Криму) [16].

До групи офіційних документів слід віднести річні звіти обох згаданих організацій. Так, щодо Кримського (Кримсько-Кавказького) гірського клубу збереглися щорічні звіти за період з 1890 до 1914 р. (за винятком 1893, 1899, 1910 рр.). Кожен звіт складався за єдиною структурою, що включала інформацію про особовий склад, склад правління, діяльність, відділення (для Кримського товариства дослідників і любителів природи – секції), фінансові питання. Звіти містять важливі для досліджуваної проблеми відомості про діяльність Кримського гірського клубу [17] та Кримського товариства дослідників і любителів природи (звіти є лише за окремі роки) [18] за різні періоди їх існування. Завдяки залученню цих джерел уможливило визначення коло питань, що вирішувалося їх керівництвом щодо організації вивчення й охорони пам'яток. Особливістю даних матеріалів є їх універсальний характер (описані археологічні пам'ятники, представлені відомості з географії, економіки, етнографії) і систематичність під час подання інформації. Значення звітів наукових організацій полягає в тому, що в них була зібрана й узагальнена важлива за своєю значимістю інформація про збереження пам'яток історії та культури Криму в певний час.

Змістовними є щорічні звіти Кримського гірського клубу, в яких відображені основні напрями його діяльності зі збереження культурної спадщини Криму: тексти доповідей, зроблених під час засідань правління Клубу; видавничу діяльність з метою популяризації пам'яток; екскурсії з відвідуванням визначних пам'яток, проведених Клубом. У річних звітах містилася інформація про роботу відділень. Значний

пласт інформації про проведені заходи, спрямовані на збереження старожитностей півострова, містився в екскурсійних звітах Ялтинського відділення Клубу [19]. У них докладно позначені різновиди спеціальних наукових екскурсійних поїздок (педагогічних, учнівських), що проводилися з метою популяризації історико-культурних цінностей. У звітах наведені відомості про кількість екскурсій та їх учасників, терміни екскурсійного сезону, докладний опис маршрутів з урахуванням відвідування пам'яток і пам'ятних місць. Звіти за 1893, 1899 і 1910 рр., на жаль, нами не виявлені. Важливе значення мають друковані окремі звіти керівників екскурсій [20]. Офіційно-діловодні матеріали дозволяє відтворити форми й методи діяльності наукових організацій щодо вивчення й популяризації культурних цінностей Кримського півострова.

Офіційно-діловодні документи виявлені у фондах Державного архіву в Автономній Республіці Крим: фонд «Сімферопольська чоловіча казенна гімназія» (ф. 104) [21–24], «Інспектор народних училищ Сімферопольського повіту» (ф. 212) [25; 26], «Ялтинське відділення Кримсько-Кавказького гірського клубу» (ф. 661) [27]. Зокрема, звіти про екскурсійну та наукову роботу організацій-фондоутворювачів. Завдяки залученню цих документів можливо охарактеризувати форми туристично-екскурсійних заходів (краєзнавчих і освітніх поїздок), що здійснювалися з метою ознайомлення (популяризацією) молоді з пам'ятками історії та культури Криму. Вивчення даної групи джерел дозволяє відновити повну картину охорони археологічних пам'яток Криму в другій половині XIX – на початку XX ст.

Важливим джерелом є загальноросійська й місцева періодична преса: офіційні матеріали, кримознавчі публікації щодо вивчення й охорони пам'яток історії та культури. У цій групі джерел виділяються періодичні видання товариств і клубів, які спеціалізувалися на дослідженні культурної спадщини. У Криму активно висвітлювали підсумки пам'яткоохоронної діяльності місцеві видання – «Записки Крымского (Крымско-Кавказского) горного клуба» та «Записки Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы». На сторінках цих видань узагальнювався досвід роботи, публікувалися річні звіти товариств і їх відділень, протоколи засідань, програми та проекти, а також описи подорожей і екскурсій, влаштованих даними організаціями [28]. Значне місце відводилося доповідям і повідомленням про необхідність збереження старожитностей півострова [29–32].

Вивчені спеціалізовані екскурсійні журнали «Русский экскурсант», «Школьные экскурсии и школьный музей». Тематика подорожей як форми вивчення пам'яток також порушувалася в журналах «Исторический вестник», «Естествознание и география».

Численні публікації, пов'язані з популяризацією культурної спадщини Криму, виявлені на сторінках місцевих кримських видань: «Крым», «Крымский курьер», «Крымский вестник», «Керч-Феодосийский курьер», «Русская Ривьера», «Салгир», «Таврические губернские ведомости», «Таврические епархиальные ведомости», «Севастопольский листок», «Ялтинская жизнь». Серед загальноросійських газет зазначимо «Московские ведомости» й «Русские ведомости». Замітки на шпальтах даних видань сприяли поширенню інформації про кримські пам'ятки. Вони сприяють відновленню колориту епохи, окремих подій.

Важливу групу джерел становлять документи особового походження, репрезентовані спогадами туристів й екскурсантів, листами, нотатками, щоденниками. Мандрівники публікували свої враження окремими виданнями – у вигляді кореспонденцій у газетах, статей у періодичних виданнях різноманітного спрямування. Авторами таких творів були, як правило, вчителі, студенти й гімназисти. У невеликих нарисах і нотатках, у ґрунтовних спогадах представлені описи пам'яток історії та культури Криму, ступеня їх збереження. Численними за вмістом інформації є спогади про екскурсії у вигляді спеціальних видань, які, здебільшого, мали професійну спрямованість. Частіше за все їх укладачі вирушали безпосередньо на півострів із навчальною чи пізнавальною метою. Географія проведених екскурсій була обширною. Одна поїздка, як правило, поєднувала відвідування кількох пам'ятних місць у різних районах Криму. Спеціальні тематичні екскурсії присвячувалися окремим містам. Значний комплекс докладних описів відвіданих пам'яток розміщені в спогадах їх учасників.

Особливістю даної групи видань є суб'єктивний характер описів і відсутність пропорційності під час викладу матеріалу. Мандрівники й туристи ділилися найбільш яскравими враженнями від побаченого (архітектурні й археологічні пам'ятки). Значення цих джерел полягає в тому, що вони сприяли посиленню інтересу в суспільстві до охорони культурної спадщини Криму.

Туристи робили в своїх нотатках докладний опис відвіданих пам'яток. Так, в описі екскурсії в Бахчисарай наводилася інформація про культурну спадщину періоду Кримського ханства й «печерні міста», до Севастополя – про пам'ятки, пов'язані з Кримською (Східною) війною, до Південного берега Криму – про палацово-паркові ансамблі. Ці видання надають можливість більш детально ознайомитися зі станом пам'яткоохоронної роботи в Криму. У них відображено відомості про збереження пам'яток на певному проміжку часу (передусім про їх первісний вигляд), проведені охоронні заходи, спрямовані на їх збереження (описи реставраційних робіт). Ці джерела дозволяють представити рельєфну картину вивчення та популяризації об'єктів культурної спадщини Криму людьми різних уподобань, вікових категорій та соціального стану.

Окремі аспекти діяльності Є. Л. Маркова з популяризації культурної спадщини знайшли відображення в спогадах дорадянських авторів – В. С. Русакова [33] і С. А. Венгерова [34; 35]. Про службу Є. Л. Маркова в Сімферопольській чоловічій казенній гімназії згадується в публікації А. І. Маркевича [36]. У працях зазначених авторів міститься маловідома інформація про науково-популярну та громадську роботу краєзнавця.

Важливі за значенням матеріали містить листування згаданих краєзнавців з іншими дослідниками історії й старожитностей Криму, що відклалися в архівних фондах. Вивчення епістолярію надає можливості визначити наукові пріоритети в дослідженні об'єктів культурної спадщини краю. Значний корпус документів зберігається в архіві Інституту російської літератури (Пушкінський дім) Російської академії наук в особовому фонді бібліографа Миколи Миколайовича Вакуловського (ф. 372) і Альберта Вікентьєвича Старчевського (ф. 583). Їхнє листування з В. Х. Кондаракі присвячене питанням збереження історичних пам'яток [37; 38]. В архіві редакції

журналу «Русская старина» (ф. 265) виявлений єдиний зі складених у дорадянський час рукопис біографії В. Х. Кондаракі, написаної відомим дослідником Бессарабського краю Василем Григоровичем Курдиновським (1871–?) на основі формулярного списку [39].

За обсягом інформації з історії вивчення пам'яток Криму в XIX – на початку XX ст. виділяється зібрання рукописного відділу Наукового архіву Інституту історії матеріальної культури Російської академії наук. Залучені матеріали фонду «Імператорська Археологічна комісія» (ф. 1). Інтерес представляють документи службового листування з пам'яткоохоронних питань В. Х. Кондаракі з Олександром Олексійовичем Васильчиковим [40–43], головою комісії Сергієм Григоровичем Строгановим [44], секретарем Одеського товариства історії та старожитностей Владиславом Норбертовичем Юргевичем [45]. Опрацювання цих документів дозволяє визначити внесок відомого кримознавця в справу популяризації об'єктів культурної спадщини півострова.

З документів відділу рукописів Російської державної бібліотеки (м. Москва) виділено матеріали особового фонду Олексія Єгоровича Вікторова (ф. 51). Найбільший інтерес становить його листування з В. Х. Кондаракі, що стосується вивчення й охорони середньовічних пам'яток Криму [46]. Одночасно використано листування В. Х. Кондаракі, виявлене в особових фондах Афанасія Федоровича Бичкова (відділ рукописів РНБ, ф. 120) [47], М. М. Вакуловського (відділ рукописів РНБ, ф. 125) [48]. У Російському державному історичному архіві у фонді Дмитра Михайловича Струкова (ф. 695) зберігається листування з ним В. Х. Кондаракі, що дає уявлення про стан вивчення й охорони християнських старожитностей Криму [49].

В архівному фонді «Шостий Археологічний з'їзд в Одесі» (ф. 275) у фондах Державного архіву Одеської області привертає увагу листування В. Х. Кондаракі з Никодимом Павловичем Кондаковим, яке відображає окремі етапи вивчення пам'яток Кримського півострова [50; 51]. Нові матеріали містяться у фондах Російського географічного товариства в Санкт-Петербурзі, де особливий інтерес становить листування В. Х. Кондаракі з секретарем Товариства Володимиром Ізмаїловичем Срезневським із питань організації охорони старожитностей [52].

З приватного листування М. О. Головінського з професорами Новоросійського університету (ф. 39, відділ рукописів і стародруків Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького) виявлені нові відомості про визначні пам'ятки Криму, що містяться частково в його путівнику [53]. Ця інформація сьогодні є важливим джерелом реставрації зовнішнього вигляду даних об'єктів.

Традиційним біографічним джерелом є некрологи. Інтерес представляють некрологи Є. Л. Маркову [54] та В. Х. Кондаракі [55], що були надруковані в різних газетах і журналах і містили спогади, детальний виклад біографій небіжчиків, біобібліографічну інформацію тощо. Некрологи містять також важливі відомості про творчий шлях згаданих кримознавців-популяризаторів культурної спадщини регіону. Разом із тим вони не позбавлені характерної для їх жанру ідеалізації.

Використання всього спектра репрезентативної джерельної бази – опублікованих матеріалів, архівних документів – дозволяє відтворити поетапний процес діяльності з популяризації, вивчення й охорони пам'яток історії та культури Криму про-

тягом XIX – початку XX ст., достовірно дослідити основні тенденції, форми й методи цієї роботи. У цілому, джерельна база є достатньою для отримання необхідної сукупності історичних фактів як емпіричної основи вивчення основних напрямів системи охорони культурної спадщини регіону.

Список використаної літератури

1. Кондараки В. Х. Универсальное описание Крыма / В. Х. Кондараки // Новороссийские ведомости. – 1870. – 27, 28, 31 марта ; 4, 12 июня.
2. Кондараки В. Х. Универсальное описание Крыма / В. Х. Кондараки. – СПб., 1875. – Ч. 1–17, т. 1–4.
3. Кондараки В. Х. В память столетия Крыма : история и археология Тавриды с политипажами / В. Х. Кондараки. – М., 1883. – 343, 67, 159 с.
4. Марков Е. Л. Очерки Крыма : картины крымской жизни, природы и истории / Е. Л. Марков. – СПб., 1872. – 505 с.
5. Марков Е. Л. Очерки Крыма : картины крымской жизни, природы и истории / Е. Л. Марков. – 2 изд. – СПб. ; М., 1884. – VII, 593, III с.
6. Марков Е. Л. Очерки Крыма : картины крымской жизни, природы и истории / Е. Л. Марков. – 3 изд. – СПб., 1902. – 534 с.
7. Марков Е. Л. Очерки Крыма : картины крымской жизни, природы и истории / Е. Л. Марков. – 4 изд. – СПб. ; М., 1911. – XI, 520, IV с.
8. Санкт-Петербургский филиал Архива Российской академии наук, ф. 30, оп. 1, д. 347, л. 1–6.
9. КРУ «Центральный музей Тавриды», ф. 4, кп. 22967, спр. 8682, 132 арк.
10. Архив Российского географического общества (АРГО), р. 39, оп. 1, д. 6, 17 л.
11. Устав Крымского горного клуба // Записки Крымского горного клуба. – 1891. – № 1. – С. III–X.
12. Устав Крымского горного клуба // Записки Крымского горного клуба. – 1901. – № 5/6. – С. 3–13.
13. Устав Крымско-Кавказского Горного Клуба. – Одесса, 1907. – 7 с.
14. Устав Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы. – Симферополь, 1910. – 8 с.
15. Устав Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы. – Симферополь, 1913. – 8 с.
16. Проект изменений устава Крымского горного клуба. – Одесса, 1894. – 9 с.
17. Смирнов В. И. Отчет о деятельности Крымско-Кавказского горного клуба за 25 лет своего существования (1890–1914 гг.) / В. И. Смирнов // Юбилейный сборник Крымско-Кавказского горного клуба, 1890–1914 / под ред. М. А. Познанского. – Одесса, 1915. – С. 15–19.
18. Отчет о деятельности Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы за 1910 г. // Записки Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы. – 1912. – Т. 1. – С. 9–29.
19. Вебер Ф. Д. Доклад об экскурсии, устроенной Ялтинским отделением Крымского горного клуба 17 июня 1894 года на Чатырдаг и в Косью-Дамиановскую киновию / Ф. Д. Вебер // Записки Крымского горного клуба. – 1895. – № 4. – С. 12–22.
20. Веревский И. К. Доклад об экскурсии устроенной Крымским горным клубом для учеников Ананьевской гимназии под руководством преподавателя ее, членов и И. К. Веревского в июне 1900 г. / И. К. Веревский // Записки Крымского горного клуба. – 1900. – № 10. – С. 8–35.
21. Державний архів в Автономній Республіці Крим (ДААРК), ф. 104, оп. 1, спр. 375, 25 арк.
22. ДААРК, ф. 104, оп. 1, спр. 506, 26 арк.
23. ДААРК, ф. 104, оп. 1, спр. 577, 30 арк.
24. ДААРК, ф. 104, оп. 1, спр. 813, 35 арк.
25. ДААРК, ф. 212, оп. 1, спр. 285, 61 арк.
26. ДААРК, ф. 212, оп. 1, спр. 297, 51 арк.
27. ДААРК, ф. 661, оп. 1, спр. 11, 36 арк.
28. Ученическая экскурсия, устроенная Крымским горным клубом // Крымский вестник. – 1892. – 17 июня.

29. Боданинский У. А. Бахчисарайские памятники // Записки Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы. – 1917. – Т. 5. – С. 125–129.
30. Волошинов И. М., Клепинин Н. Н. Пещерное поселение Бакла в Крыму / И. М. Волошинов, Н. Н. Клепинин // Записки Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы. – 1913. – Т. 2. – С. 151–160.
31. Боровко Н. А. Тепе-Кермен : пещерный город в Крыму / Н. А. Боровко // Записки Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы. – 1913. – Т. 3. – С. 107–183.
32. Клепинин Н. Н. Об охране памятников в Крыму / Н. Н. Клепинин // Записки Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы. – 1913. – Т. 2. – С. 170–172.
33. Русаков В. Е. Л. Марков : к 40-летию его литературной деятельности : опыт характеристики // Известия книжных магазинов товарищества М. О. Вольфа. – СПб. ; М., 1898. – Т. 2. – № 2. – С. 35–39. – Изд. под псевд. : Либрович С. Ф.
34. Венгеров С. [А.] Е. Л. Марков / С. А. Венгеров // Новый энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон. – СПб., 1915. – Т. 25. – С. 755–757.
35. Венгеров С. [А.] Марков Евгений Львович / С. А. Венгеров // Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон. – СПб., 1896. – Т. 17 А. – С. 659–660.
36. Маркевич А. И. [Е. Л. Марков как деятель народного образования в Крыму] / А. И. Маркевич // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1903. – № 35. – С. 44–46.
37. Институт русской литературы (Пушкинский дом) РАН (ИРЛИ), ф. 372, оп. 1, д. 135, л. 1–8.
- 38., отдел рукописей, ф. 583, оп. 1, д. 786, л. 1.
39. ИРЛИ, ф. 285, оп. 2, д. 1264, л. 3–18.
40. Институт истории материальной культуры РАН, рукописный архив (ИИМК РАН РА), ф. 1, оп. 1, д. 5, л. 16.
41. ИИМК РАН РА, ф. 1, оп. 1, д. 5, л. 18–18 об.
42. ИИМК РАН РА, ф. 1, оп. 1, д. 11, л. 16–16 об.
43. ИИМК РАН РА, ф. 1, оп. 1, д. 11, л. 18–18 об.
44. ИИМК РАН РА, ф. 1, оп. 1, д. 6, л. 13.
45. ИИМК РАН РА, ф. 1, оп. 1, д. 11, л. 17–17 об.
46. Российская государственная библиотека, отдел рукописей, ф. 51, к. 18, д. 72, л. 1–2.
47. Российская национальная библиотека, отдел рукописей (РНБ ОР), ф. 120, оп. 1, д. 800, л. 1.
48. РНБ ОР, ф. 125, оп. 1, д. 10, л. 1.
49. Российский государственный исторический архив, ф. 695, оп. 1, д. 173, л. 1–4.
50. Державний архів Одеської області (ДАОО), ф. 275, оп. 1, спр. 36, арк. 11.
51. ДАОО, ф. 275, оп. 1, спр. 36, арк. 2–3.
52. АРГО, р. 39, оп. 1, д. 10, л. 19–20.
53. Одеська національна наукова бібліотека, відділ рукописів та стародруків, ф. 39, к. 1, спр. 527, 53 арк.
54. [Балабуха Н. Н.] Е. Л. Марков : некролог / Н. Н. Балабуха // Крым. – 1903. – 23 марта. – Изд. под псевд. : Н. Б-ха.
55. [Сообщение о смерти В. Х. Кондараки] // Одесский листок. – 1886. – 16 нояб.

Молочко Е. В. Источники по истории популяризации культурного наследия Крыма (XIX – начало XX в.) / Е. В. Молочко // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия «Исторические науки». – 2012. – Т. 25 (64), № 2. – С. 166–174.

Важное исследовательское и практическое значение в контексте возрождения национальной культуры Украины имеет изучение особенностей разнообразного опыта популяризации памятников истории и культуры Крыма в досоветский период. Благодаря привлечению разнообразной источниковой базы возможно дать объективную оценку творческого наследия краеведов-популяризаторов. На основе комплексного изучения и анализа широкого спектра архивных и опубликованных источников воспроизводится целостная картина развития памятниковедческой деятельности в Крыму на протяжении XIX – начала XX в.

Ключевые слова: памятниковедение, культурное наследие, Крым, популяризация,

Molochko Ye.V. Sources of on the history popularization cultural heritage of Crimea (XIX - early XX century) / Ye.V. Molochko // Scientific Notes of Taurida V. I. Vernadsky National University. – Series: Historical Science. – 2012. – Vol. 25 (64), No 2. – P. 166–174.

Comprehensive study of a representative body of published (periodicals, scientific and popular publications, guidebooks) and archival sources (central, departmental and local funds archives of Ukraine and the Russian Federation) can objectively reconstruct a comprehensive picture of the development and popularization of the genesis of certain monuments in the Crimea ethnographers, NGOs and educational institutions, to evaluate various forms of their activities. Strengthening of interest in the study and protection of historical and cultural monuments of the Crimea in the analyzed period, conditional on the need to eliminate information vacuum on the peninsula that has existed since the time of the Crimean Khanate. In periodicals published material that was covered up excursion practice and formed an idea about the importance of excursions in the study and preservation of cultural heritage. Specialized tours and tourist magazines ever published reports about trips, lists of recommended regional literature, detailed information about attractions. One of the goals of this work was the publication of reports on the activities of scientific societies with descriptions of historical monuments and archeology. Analysis of large volume, content-popularizes heritage ethnographers to determine its relevance to the modern stage highlight the practical importance of these studies for further development monument research across all of Ukraine.

Key words: investigation of monuments, cultural heritage, the Crimea, popularization..

Поступила в редакцию 01.11.2012 г.